

Woerden - Kerktuin

rapport 1387

Woerden - Kerktuin

Een archeologische begeleiding

E. Blom

Colofon

ADC Rapport 1387
Woerden - Kerktuin
Een archeologische begeleiding

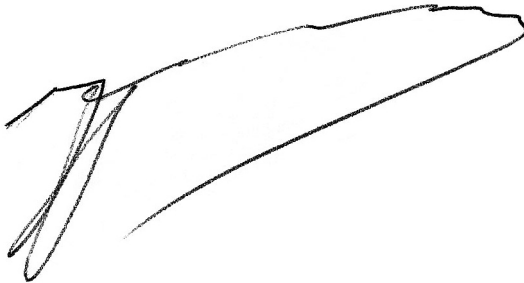
Auteur: E. Blom

In opdracht van: gemeente Woerden

Foto's en tekeningen: ADC ArcheoProjecten, tenzij anders vermeld

© ADC ArcheoProjecten, Amersfoort, april 2008

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.
ADC ArcheoProjecten aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

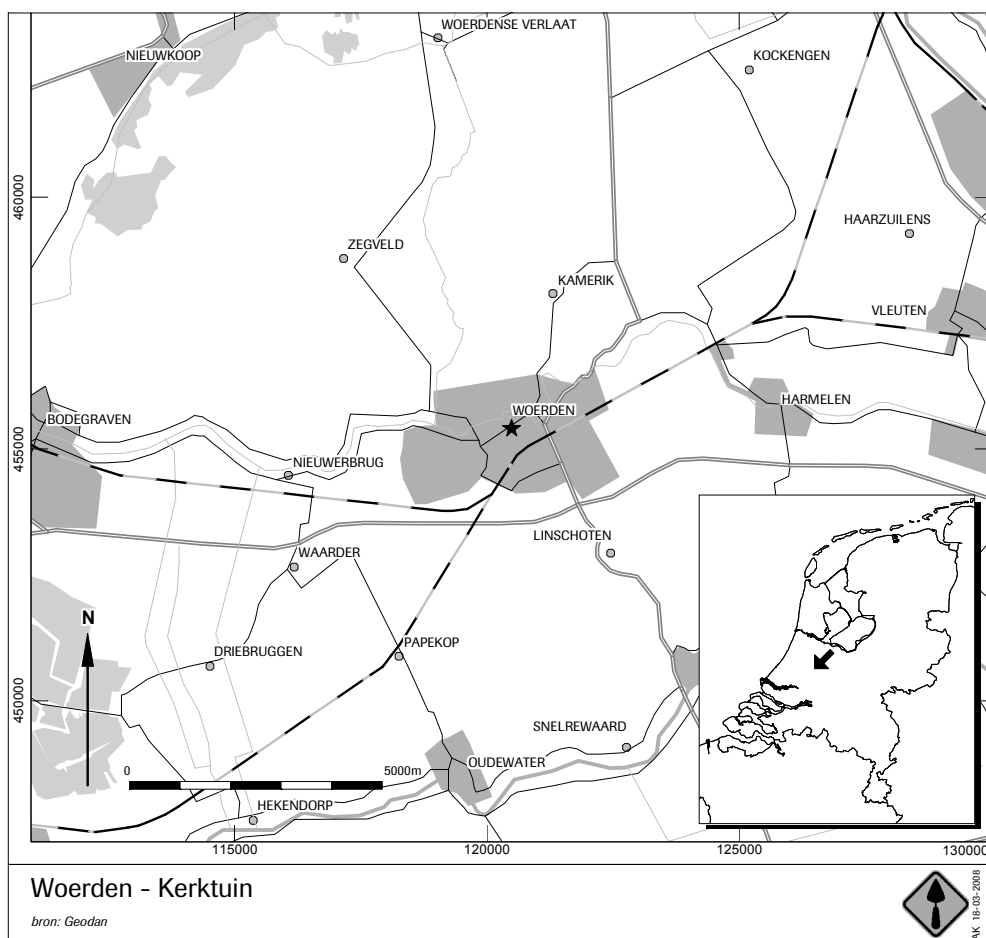
Autorisatie:
H.M. van der Velde

ISBN 978-90-6836-377-7

ADC ArcheoProjecten
Postbus 1513
3800 BM Amersfoort
Tel 033 299 8181
Fax 033 299 8180
Email info@archeologie.nl

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied	4
Samenvatting	5
1 Inleiding	7
2 Vooronderzoek en Archeologische verwachting	9
3 Methoden	11
4 Resultaten	13
5 Interpretatie en conclusies	13
Literatuur	14
Lijst van afbeeldingen	14
Lijst van Tabellen	14

Afb. 1. Locatie van het onderzoeksgebied op de topografische kaart.

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied

Provincie:	Utrecht
Gemeente:	Woerden
Plaats:	Woerden
Toponiem:	Woerden - Kerktuin
Kadastrale gegevens:	WDN01 C 3081
Kaartblad:	31G
Coördinaten:	120.490/455.430
Projectverantwoordelijke:	E. Blom
Bevoegd gezag:	RACM
Deskundige namens het bevoegd gezag:	Mevr. J. Schreurs
ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer	22366
(CIS-code):	
ADC-projectcode:	4107380
Complex en ABR codering:	Castellum
Periode(n):	Romeins, Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd
Geomorfologische context:	oeverwal
NAP hoogte maaiveld:	Gemiddeld 2,40 m +NAP
Maximale diepte onderzoek:	0,90 m
Uitvoering van het veldwerk:	26 april, 29 oktober en 12 november 2007
Beheer en plaats documentatie:	Depot van de provincie Utrecht

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Woerden heeft ADC ArcheoProjecten een Archeologische Begeleiding (opgraving met beperking) uitgevoerd ten behoeve van de herinrichting van de Kerktuin direct ten noorden van de Petruskerk. De Archeologische Begeleiding behelsde het toezicht houden op het uitgraven en verplaatsen van een esdoorn en het egaliseren van ruim 50 m² in verband met de aanleg van nieuwe bestrating.

Tijdens de begeleiding zijn geen sporen of vondsten aangetroffen. Schuin door de Kerktuin loopt de grens van *castellum Laurium*. Het Romeinse legerkamp dat tussen ca 45 en 270 na Chr. op het hoogste punt in de Woerdense binnenstad lag, direct onder de Petruskerk. Door archeologisch onderzoek vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw is de exacte positie van het *castellum* inmiddels met zekerheid bepaald. De gemeente Woerden heeft besloten de grenzen van het fort op enkele punten zichtbaar te maken in het huidige straatbeeld door het aanbrengen van een natuurstenen band. Deze zogenaamde *castellum*band loopt schuin over het Kerkplein (ten zuidwesten van de Petruskerk) en buigt vervolgens in noordoostelijke richting af richting (en door) de Kerktuin. Het terrein dat door deze begrenzing omsloten wordt is voorgedragen als archeologisch monument.

Hoewel eerder onderzoek uit heeft gewezen dat de eerste herkenbare Romeinse resten veelal pas op anderhalve meter diepte aangetroffen worden zijn direct ten zuiden van de Petruskerk in 2004 de restanten van de *principiamuur* blootgelegd. Deze bevonden zich op 'slechts' 0,95 m – maaiveld in de top van een zogenaamd egalisatie- of puinpakket dat reeds in de Romeinse tijd, voorafgaand aan de bouw van het stenen *castellum*, is aangebracht. Verstoringen van de ondergrond die tot aan de top van het puinpakket reiken kunnen waardevolle informatie over het Romeinse legerkamp aan het licht brengen en dienen daarom archeologisch begeleid te worden.

Gedurende de begeleiding van graafwerkzaamheden in de Kerktuin is het bedoelde pakket echter nergens aangetroffen. Op de ontgravingslocaties werden alleen het puinpakket uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd en (sub)recentelijk opgebrachte grondlagen verstoord. Voor de aanwezigheid van (intacte) graven zijn evenmin aanwijzingen aangetroffen.

Tabel 1. Tijdsduur van de verschillende (pre)historische perioden.

PERIODE	TIJD IN JAREN				
Nieuwe tijd	1500	na Chr.	-	heden	
Middeleeuwen	450	na Chr.	-	1500	na Chr.
Romeinse tijd	12	voor Chr.	-	450	na Chr.
IJzertijd	800	voor Chr.	-	12	voor Chr.
Bronstijd	2000	voor Chr.	-	800	voor Chr.
Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	5300	voor Chr.	-	2000	voor Chr.
Mesolithicum (Midden Steentijd)	8800	voor Chr.	-	4900	voor Chr.
Paleolithicum (Oude Steentijd)	300.000	voor Chr.	-	8800	voor Chr.

1 Inleiding

In opdracht van de gemeente Woerden heeft ADC ArcheoProjecten op drie verschillende dagen in 2007 een Archeologische Begeleiding (opgraving met beperking) uitgevoerd ten behoeve van de herinrichting van de Kerktuin behorende bij de Petruskerk in het centrum van Woerden (afb. 1 en 2). Het onderzoek is uitgevoerd door Edwin Blom bijgestaan door amateurarcheoloog Mart Scheer uit Woerden.

De Archeologische Begeleiding behelsde het toezicht houden op het uitgraven en verplaatsen van een boom (esdoorn) in het westelijk deel van de Kerktuin en het begeleiden van een egalisatie direct ten noorden van de Petruskerk (afb. 5 en 6). Het onderzoek is uitgevoerd conform het Programma van Eisen (PvE).¹

Een Archeologische Begeleiding kan als volgt omschreven worden: een inventarisatie, karakterisering en documentatie van aan- en afwezigheid van archeologische waarden in een door een niet-archeologische bodemversturende activiteit te verstoren gebied. Van de archeologische waarden wordt een karakterisering gegeven waarbij tenminste de volgende aspecten aan de orde zijn: periodeaanduiding, geologische context, aard (typering) en waarderingsaspecten. Specifiek doel van de archeologische begeleiding in de Kerktuin is: het aanvullen en toetsen van het gespecificeerde verwachtingsmodel (zie onder), dat gebaseerd is op eerder onderzoek.

Het onderzoeksgebied had in oorsprong een oppervlakte van twee keer ca. 9 m², de grootte van twee boomkuilen. Daarnaast is de egalisatie van ruim 50 m² eveneens archeologisch begeleid.

Afb. 2 Foto van het onderzoeksgebied voor aanvang van de herinrichting.

¹ Lanzing/Van den Ende 2007.

In het Programma van Eisen (PvE) zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld voor het onderzoeksgebied:

Algemeen

1. Op welke diepte worden grondsporen en *mobilia* ter plekke aangetroffen?
2. Wat is de aard, omvang en ouderdom van de aangetroffen archeologische waarden?
3. Wat is de gaafheid en conserveringstoestand van grondsporen en *mobilia*, mede in relatie tot de lokale grondwaterstand, -kwaliteit en -huishouding? De beantwoording van deze vraag maakt het wellicht mogelijk om voor de omgeving een structurele vorm van behoud te realiseren.
4. Welke Romeinse en latere lagen zijn stratigrafisch te onderscheiden en zijn deze te verbinden aan degene die in eerder onderzoek zijn herkend. Cq. op welk niveau ligt de top van de Romeinse puinlaag en de bovenkant van het Romeinse sporenniveau?

Romeinse tijd

Locatie 1

1. Is er sprake van de aanwezigheid van grachten en omwalling(en) van het *castellum*? Zo ja, zijn deze te relateren aan die van het onderzoek van put 24-29? Zijn er aanwijzingen voor grachten en muurwerk behorend tot de steenbouwfase Woerden IV 2. Zijn er aanwijzingen voor de inrichting van het *castellum*?
3. Welke activiteiten uit de Romeinse tijd zijn buiten het *castellum* te herkennen in het onderzoeksgebied? Wat is de aard en omvang en datering van eventueel aanwezige sporen en structuren?

Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

1. Zijn er aanwijzingen voor bewoning, of andersoortige activiteiten gedurende de (Vroege) Middeleeuwen? Wat is de aard en omvang en datering van eventueel aanwezige sporen en structuren?
2. Zijn eerdere fases van de Petruskerk herkenbaar?
3. Zijn in de Kerktuin nog (resten van) begravingen aanwezig? Zo ja, wat is geslacht en leeftijd van de begravenen en is aan de hand van eventuele bijgiften een datering te geven?

Afb. 3 De esdoorn op zijn oude locatie.

2 Vooronderzoek en archeologische verwachting

In en in de directe omgeving van het onderzoeksgebied heeft sinds de jaren '70 van de vorige eeuw uitgebreid archeologisch onderzoek plaatsgevonden. In het noordelijk deel van de Kerktuin tot onder de huidige nieuwbouw heeft de Radboud Universiteit Nijmegen (toentertijd Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) o.l.v. prof.dr.J.K. Haalebos) in 1980 een proefsleuf aangelegd.² Eerder werd er in 1930 en 1952 al onderzoek verricht onder de Petruskerk zelf, wat een vervolg kreeg in 1980 en 1981 toen ook een deel van het kerkhof werd onderzocht.³ In 1978 vond er onderzoek plaats ter hoogte van het voormalig St. Jozefpensionaat⁴ en in 1985 ter hoogte van het raadhuis ten oosten van de Petruskerk. Grootschaliger onderzoek vond plaats direct ten zuidwesten van de Petruskerk. In 1999/2000 aan de Molenstraat en Groenendaal⁵ en vervolgens in 2002 en 2003 op het Kerkplein.⁶ De reeks van onderzoeken naar het castellum vervolgde in 2004 direct ten zuiden van de Kerkstraat⁷, in 2006 onder de St. Nicolaasgang⁸ en recentelijk op de Havenstraat ten zuidoosten van de Petruskerk.⁹

De verschillende onderzoeken hebben een goed beeld opgeleverd van de geomorfologie van het plangebied rond de Petruskerk. Het Romeinse legerkamp ligt op de oeverafzettingen van de pre-Romeinse Rijnover binnen een naar het noordwesten opschuivende kronkelwaard. In de Romeinse tijd heeft de Rijn ca. 80 meter ten zuiden van de in 1961 gedempte bedding gestroomd.¹⁰

Op de oever- en kronkelwaardafzettingen bevindt zich eerst een venige laag en daarna liggen er zavelige en kleiige cultuurlagen van ca 1,50 m dikte (top van de oeverafzetting) die worden afgesloten door een puinlaag met alleen Romeinse vondsten. Daarboven ligt ongeveer 1 meter kleigrond met restanten puin en afval afkomstig uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd. Daarboven ligt een recent zand- en puinpakket van maximaal 0,50 meter dik.

Het *castellum Laurium* is gebouwd op de zuidelijke oeverwal van de Rijn, iets ten oosten van de plaats waar vermoedelijk de Linschoten in de Rijn uitmondt.¹¹ Het fort ligt in de binnenbocht – of kronkelwaard – van een meander van de rivier. In de loop van de tijd zijn delen van het terrein opgehoogd tot een terpachtig plateau, zodat de locatie beter geschikt werd gemaakt voor bewoning aangezien het in de Romeinse tijd drassig is geweest.¹²

De regionale archeologische context is kort samen te vatten als behorend tot de Romeinse *limes*, waar het *castellum Laurium* deel van uitmaakte. Het archeologische complex rond dit legerkamp bestaat uit een kampdorp (*vicus*) waarvan tijdens eerdere onderzoeken enkele resten zijn aangetroffen, het (militaire) badhuis, waarvan indirect de restanten zijn herkend, en een aantal grafvelden waarvan we tot dusver geen duidelijk beeld hebben. Het verbindende element – de weg – is ook een aantal keer aangesneden, evenals de activiteiten die met de waterloop (de Rijn) van doen hebben gehad, waartoe naast kadewerken en beschoeiingen ook de vondsten van tot nu toe acht schepen mogen worden gerekend.

De te begeleiden locatie bevindt zich aan de noordzijde van het *castellum*, op enkele tientallen meters van de zuidoever van de Romeinse Rijn. Tegen de oever is ten noordwesten van het plangebied, aan de andere zijde van de Groenendaal, een Romeins vrachtschip opgegraven, de Woerden 1.¹³

De locatie ligt binnen de Middeleeuwse omwalling van de stad Woerden. De stad Woerden lag op de rand van Hollands en Utrechts gebied. In de omgeving lagen steden als Oudewater en Montfoort langs de Hollandse IJssel.¹⁴ In het veengebied ten noorden van de Oude Rijn (ten zuiden van het riviervak de Oude Meije) bevonden zich kleinere dorpjes zoals Kamerik en Zegveld. Ten oosten en ten westen van Woerden lagen langs de Oude Rijn kleinere dorpen, zoals Harmelen, Nieuwerbrugge en Bodegraven.

² Haalebos 1998.

³ Bogaers/Haalebos 1982.

⁴ Bogaers/Haalebos 1979; Beunder 1978.

⁵ Resp. Haalebos/Vos 1999 en Haalebos/Lanzing 2000.

⁶ Vos 2003; Vos *et al.* 2003; Blom/Vos 2007.

⁷ Blom/Vos 2006.

⁸ Blom 2006.

⁹ Blom in voorbereiding.

¹⁰ Haalebos 1998.

¹¹ Blom/Vos 2007.

¹² Haalebos/Vos 1999.

¹³ Bogaers/Haalebos 1979.

¹⁴ Blijdenstijn 1999.

De Petruskerk ligt op de huidige locatie sinds 1202, wanneer de kerk voor het eerst wordt vermeld.¹⁵ Het huidige gebouw is gebouwd tussen 1375 en 1500. Mogelijk is al sinds de 13^e eeuw op het terrein begraven.

Op basis van eerder uitgevoerd onderzoek mag het volgende worden verondersteld. De locatie bevindt zich in de zone van grachten en omwallingen direct ten noorden van het *castellum*. De boven de Romeinse grondsporen gelegen grondlagen (lees: puinpakketten) zullen ter plaatse van het plangebied misschien weinig tot geen structuren opleveren. Een belangrijke uitzondering hierop echter vormen de eventueel aan te treffen aanwijzingen voor stenen gebouwen van het kampement (*castellum* fase 'Woerden IV'). Eerder zijn *in situ* restanten van de *principia*¹⁶, tufstenen muurresten¹⁷ en tufstenen restafval ter plekke van de veronderstelde verdedigingsmuur aangetroffen.¹⁸ De Petruskerk ligt vermoedelijk bovenop het *praetorium*, de woning van de kampcommandant.

De hierboven beschreven archeologische waarden kunnen in meer of mindere mate verstoord zijn door met name latere begravingen op het kerkhof van de Petruskerk. Resten van graven, en mogelijk ook resten van een voorganger van de Petruskerk kunnen op het terrein aangetroffen worden.

Afb. 4 Het uitgraven van de wortels in het voorjaar van 2007.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Blom/Vos 2006.

¹⁷ Door Beunder waargenomen en beschreven door Haalebos in 1998.

¹⁸ Blom/Vos 2007.

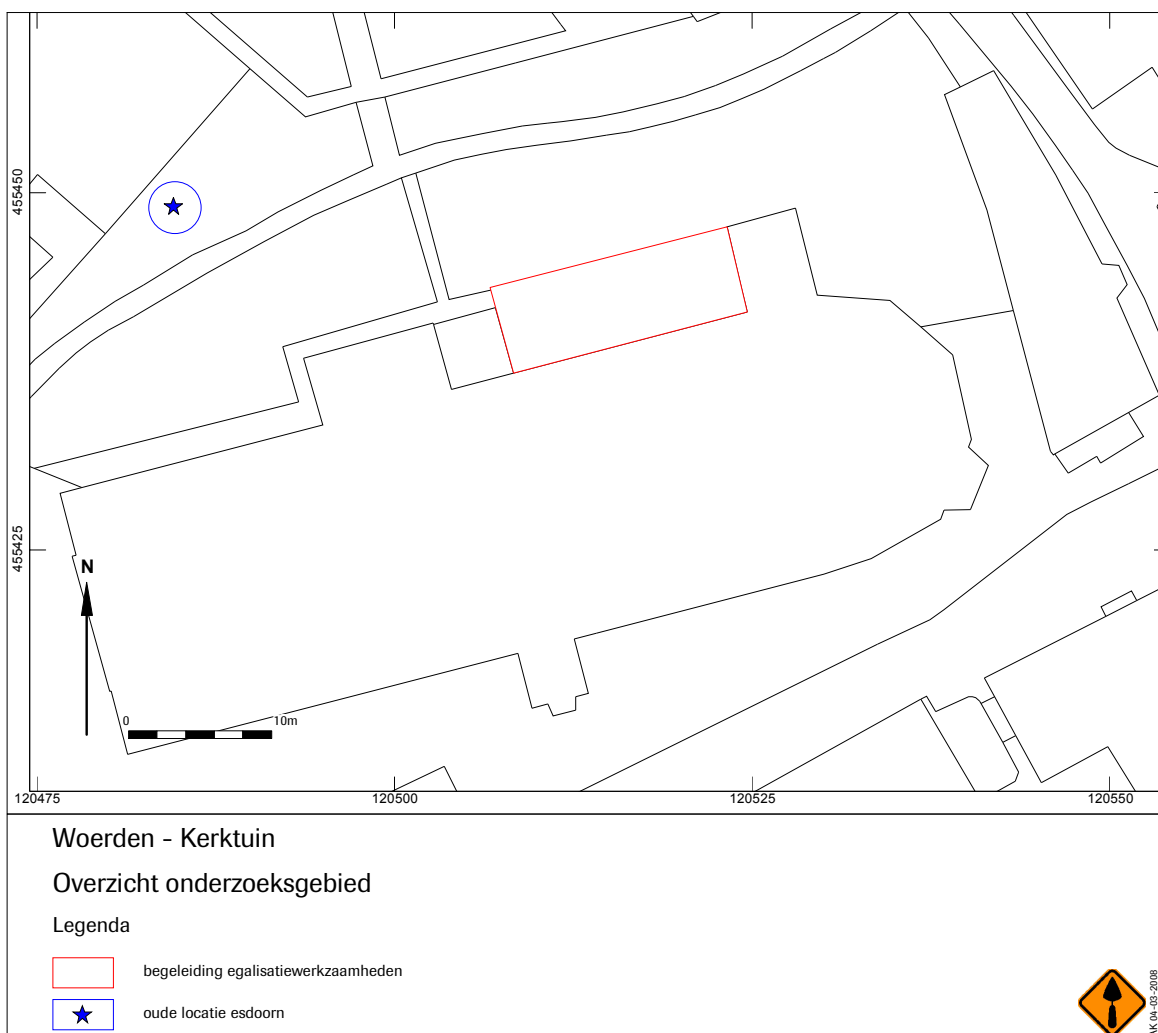
3 Methoden

Directe aanleiding voor de begeleiding vormde het verplaatsen van een boom in de Kerktuin. Op afbeelding 5 en 6 zijn zowel de oude als de nieuwe locatie aangegeven. Het betreft de meest westelijk gelegen boom op afbeelding 6. In de oude situatie stond deze nog ten noorden van de middelste van de drie grote bomen (afb. 5). Hoewel het plan van aanpak uitging van een ééndaagse actie, werd eerst in april een sleuf rond de boom gegraven van 30 cm breed en maximaal 70 cm diep (afb. 4). De sleuf diende voor het afkappen van de lange (pen)wortels en het inpakken van de kuit zodat zich nieuwe haarwortels konden vormen. Na deze actie is de sleuf weer dicht geworpen.

Nadat het blad bijna uit de boom was gevallen is in de herfst de boom uitgetrokken en verplaatst. Hiertoe is op de nieuwe locatie een gat van ongeveer 3,50 m in doorsnede tot 0,90 m met een minikraan uitgegraven.

Vanaf het maaiveld (op deze locatie 2,50 m +NAP) heeft het uitgraven onder archeologisch toezicht plaatsgevonden. Er is systematisch met de metaaldetector gezocht naar metalen voorwerpen. Na het uitgraven is op twee punten een profiel opgeschaafd en zijn de grondlagen beschreven.

Voorafgaand aan het verplaatsen van de boom is een terrein ter grootte van ongeveer 50 m² tussen de beide uitbouwen aan de noordzijde van de kerk (afb. 5) geëgaliseerd en voorzien van plantenbakken en nieuwe bestrating. Daar de ontgraving echter niet dieper is gegaan dan 30 cm heeft dit in archeologische zin geen informatie opgeleverd.

Afb. 5

4 Resultaten

De ontgraving van zowel de oude als de nieuwe boomlocatie vond slechts tot een beperkte diepte plaats. Ter plaatse werden alleen (sub)recentelijk opgebrachte grondlagen en (de top van) het puinpakket uit de Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd aangetast. Er zijn derhalve geen vondsten en/of sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen.

Enkele scherven aardewerk en tegelfragmenten dateren uit de 17^e of 18^e eeuw. Er zijn verder geen sporen of vondsten uit de Middeleeuwen aangetroffen.

Op de locatie ontbreekt het eveneens aan aanwijzingen voor begravingen. Ook op het geëgaliseerde terrein zijn geen botresten aangetroffen die wijzen op begravingen.¹⁹

5 Interpretatie en conclusies

In het onderzoeksgebied zijn geen vondsten of sporen aangetroffen die verband houden met de Romeinse bezetting van het *castellum Laurium*. Ook aanwijzingen voor gebruik of bewoning van het terrein direct ten noorden van de Petruskerk in latere tijden ontbreken geheel.

De onderzoeksvragen zoals geformuleerd in de inleiding kunnen aan de hand van de veldwerkresultaten dan ook niet beantwoord worden en verdere behandeling ervan blijft achterwege. Ten aanzien van het onderzoek naar het *castellum Laurium* zijn er geen bevindingen gedaan die het tot nog toe reeds uitgevoerde onderzoek bevestigen of nieuw licht kunnen werpen op conclusies uit eerder onderzoek. Voor aanvullingen op het onderzoek naar het *castellum* wordt verwezen naar de resultaten van het vrijwel gelijktijdig uitgevoerde onderzoek in de Havenstraat.²⁰

¹⁹ Volgens de civieltechnisch uitvoerder zijn er wel botresten aangetroffen bij de aanleg van plantenbakken direct ten noordoosten van de kerk (achter het museum). Het is echter onbekend of het de restanten van *in situ* gelegen begravingen betrof. Gezien de kleine hoeveelheid botmateriaal en het ontbreken van schedels kan het zeer goed de overblijfselen van reeds geruimde graven betreffen. De botresten zijn overigens overgedragen aan het kerkbestuur zodat herbegraving mogelijk is.

²⁰ Blom in voorbereiding.

Literatuur

- Beunder, P.C., 1975:** De Romeinse (militaire) bewoning van Woerden komt in het licht, *Heemtijdinghen* 11-1, 3-12.
- Beunder, P.C., 1978:** Romeinse sporen van bewoning in de tuin van de oude pastorie aan de Groenendaalstraat, *Heemtijdinghen* 14, 8-12.
- Blijdenstijn, R. 1999:** *Waardevol Woerden in Ontwikkeling*, Woerden.
- Blom, E., 2007:** *Woerden, St. Nicolaasgang. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Rapport 957).
- Blom, E., in voorb.:** *Woerden – Havenstraat. Aan de rand van castellum Laurium*, Amersfoort (ADC Rapport).
- Blom, E./W.K. Vos, 2006:** *Woerden Hoochwoert, Archeologisch onderzoek op bouwblok C en E. Een blik in castellum Laurium*, Amersfoort (ADC rapport 500).
- Blom, E./W.K. Vos (red.) 2007 :** *Woerden Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip 'De Woerden 7'*, Amersfoort (ADC rapport 910).
- Bogaers, J.E./J.K. Haalebos, 1979:** De Romeinse opgravingen op het terrein van het voormalig St.-Jozefpensionaat te Woerden, *Heemtijdinghen* 15, 76-84.
- Bogaers, J.E./J.K. Haalebos, 1982:** Romeinse opgravingen op het kerkhof van de Petruskerk en langs de Molenstraat te Woerden, *Heemtijdinghen* 18, 2-7.
- Haalebos, J.K., 1998:** *Woerden-Laurium, Een eerste inventarisatie van de opgravingen in het centrum van de stad*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Afd. Provinciaal-Romeinse Archeologie, Nijmegen.
- Haalebos, J.K./W.K. Vos, 1999:** *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Woerden, hoek Molenstraat/Kazernestraat*, Bunschoten (ADC rapport 5).
- Haalebos, J.K./J.J. Lanzing, 2000:** *Aanvullend Archeologisch Onderzoek aan de Groenendaal te Woerden*, Bunschoten (ADC rapport 25).
- Lanzing, J./H. van den Ende, 2007:** *PvE Woerden Kerktuin, 20 april 2007*, versie nr. 1.1, Leiden.
- Vos, W.K., 2003:** *Woerden Kerkplein 2002*, Bunschoten (ADC rapport 152).
- Vos, W.K./E. Blom/A. Veenhof/T. Hazenberg, 2003:** De Romeinse *limes* tijdens Caligula: gedachten over de aanvang van het *castellum Laurium* en onderzoeksresultaten van nieuwe opgravingen aan het Kerkplein in Woerden, *Westerheem* 52-2, 50-63.

Lijst van afbeeldingen

- Afb. 1. Locatie van het onderzoeksgebied op de topografische kaart.
Afb. 2. Foto van het onderzoeksgebied voor de herinrichting.
Afb. 3. De Esdoorn op zijn oude locatie.
Afb. 4. Het uitgraven van de wortels in het voorjaar van 2007
Afb. 5. Het onderzoeksgebied
Afb. 6. De Kerktuin na de herinrichting.

Lijst van Tabellen

- Tabel 1. Tijdsduur van de verschillende (pre)historische perioden.